

PRONOMINIT HÄN JA TÄMÄ TEKSTISSÄ

Ernst Lampén – – aikanaan ehdotti, että suomeen tekaistaisiin feminiininen pronomini *hen* ja *hän* jäisi vain maskuliinia tarkoittamaan. Ehdotus oli tietenkin tuomittu jäämään vaikutusta vaille, sillä eihän toki kääntämistä ole kuin pieni osa kielenkäyttöä ja vapaassa puheessa tai kirjoituksessa ei kukaan liene tuntenut sukuerotuksen puutetta kielessämme miksi-kään haitaksi. (Sadeniemi 1945: 291.)

Suomen *hän*-pronominin »sukupuolettomuus» on selvimpiä ja helpommin havaittavia eroja suomen ja esimerkiksi indoeurooppalaisten kielten välillä. Kuten Sadeniemi mainitsee, se tuskin aiheuttaa hankaluuksia juuri muulloin kuin suomennettaessa kielistä, joissa sukupuolioppositio on. Suomentajalle ei kuitenkaan riitä pelkkä toteamus, että kääntäminen on vain pieni osa kielenkäyttöä, sillä *hän* joutuu painimaan ongelman parissa jatkuvasti — ja aihe tuntuu kiinnostavan muitakin kielenkäyttäjiä (esim. Palo ja Palo 1997).

Sukuerotuksen puutteesta huolimatta henkilöviittaukset pystytään suomeksikin tekemään yksiselitteisesti. Suomeksi henkilöihin voidaan viitata muillakin kuin *hän*-pronominilla, ja viittaukset muodostavat jonkinlaisen järjestyneen systeemin. Lähestyn suomen henkilöviittauksia käännostekstin avulla siltä pohjalta, että alkuperäisessä tilanteessa on selvitty sukupuolen erottavien persoonapronominien avulla.¹ Tarkasteleman aineisto on

¹ Artikkelin perustuu pro gradu -työhöni, joka valmistui Pentti Leinon ohjauksessa. Kiitän myös Virittäjän nimettömiä esilukijoita kommentista.

koottu Doris Gercken salapoliisiromaanista »Weinschröter, du mußt hängen». Kirja ilmestyi suomeksi vuonna 1995 nimellä »Kuolema istuu orrella» (suomenut Anja Meripirtti). Tarkasteluani varten olen erotellut saksankielisestä tekstistä kaikki yksikön 3. persoonan pronominit ja valinnut huomion kohteeksi ne tilanteet, joissa sukuerotuksen puute täytyy suomennettaessa jotenkin ratkaista. Saksan *er-* ja *sie-*pronominiin käännösvastineista² olen rajannut tarkasteltaviksi pronominit *tämä* ja *hän*, joilla näkyy olevan keskinäinen työnjako.

Aineiston tarkastelussa nousi kuitenkin esiin tilanteita, joissa suomen pronominiinvalintaan vaikuttaa selvästi muitakin tekijöitä kuin henkilöviittauksen yksiselitteisyys. Tarkastelen esityksessäni sen takia myös muita tapauksia, joissa kyseiset pronominit esiintyvät. Käsittelemäni tilanteita, joissa *hän-* ja *tämä-*pronominiin valinta motivoituu selvän viittaussuhteen vaatimuksesta ja siirryn sitten käsittelemään muita pronominiinvalintaan vaikuttavia syitä.

Kaunokirjallista tekstiä tarkasteltaessa kielentutkijan tehtävä ei ole yksinkertainen. Lea Laitisen sanoin:

Etsiessään aineistosta jonkinlaista systeemiä tai jäsentynyttä periaatetta hänen [kielentutkijan] etunaan on tieto siitä potentiaalista, jota kirjailija työssään käyttää hyväkseen ja muuntelee: esimerkiksi suomen kielen eri muotoihin kietytyneestä persoonajärjestelmästä. Samalla hän kuitenkin väistämättä tulkitsee taiteilijan luovaa prosessia, ehkä jopa sellaista poeettista merkityksenantoa joka ei ole edes kuvattavissa. (Laitinen 1995: 37.)

Sama pätee suomennoksen tarkasteluun. Suomennoksen tarkastelijan olisi muistettava, että suomentaja on perehtynyt tekstiin syvällisesti ja että valinnat määräytyvät tekstin kokonaistulkinnasta käsin. Vaikka suomentaja ei luo itse tarinaa, hän kirjoittaa sen suomeksi. Hyvä kaunokirjallisuuden suomentaja saa lukijan tuntemaan, että hän lukee alkuperäistä tekstiä (Mannila 1983: 95). Suomennosta tarkasteltaessa ei siis voida lähteä tarkastelemaan alkukielistä luomisprosessia, vaan tarkastelun kohteena on nimenomaan tuotos. Alkutekstin ohjailevuuteen voidaan vedota vain sellaisissa tapauksissa, joissa ei esimerkiksi voida käyttää puhekielisiä ilmauksia sen takia, että se muuttaisi tekstin erityylikseksi kuin alkuteksti.

Kääntäminen ei ole lähdekielen sanojen mekaanista korvaamista kohdekielen sanoilla, vaan kääntämisprosessissa on kyse viestin välittämisestä kulttuurista toiseen. Lopputulokseksi kääntäjä pyrkii saamaan tekstin, jonka tekstimerkitys on sama kuin lähdekielisen tekstin. Käännettäessä kaiken muun edellä käy tekstin tarkoitus, skopos, ja ensisijainen käännösyksikkö on teksti. Sanat ovat vain tekstin osia; ne kiinnostavat kääntäjää vain tekstielementteinä. (Reiss ja Vermeer 1984: 30–31, 96–105.)

Vaikka henkilöviittaukset ovat yksittäisiä tekstielementtejä, niiden tarkasteleminen on kuitenkin perusteltua, sillä kaikissa kielissä on välttämättä omat henkilöön viittaamisen keinonsa. Kun jokin teksti suomennetaan, on tekstin henkilöihin suomeksikin joka tapauksessa viitattava. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että saksankielisellä viittauksella aina olisi

² Käytän termiä samassa mielessä kuin Ingo (1987: 39): käännösvastine on kohdekielinen sana tai ilmaus, jota käytetään alkukielisen ilmauksen vastineena. Käännösvastine ei ole mikään tietty ja ennalta määrätty; se voi olla hyvä tai huono, jopa virheellinen. Se on yksinkertaisesti kohdekielinen ilmaus, jolle on löydettävissä jonkinlainen lähtömuoto alkukielestä.

vastine suomenkielisessä tekstissä tai päinvastoin. Skopos voi säilyä, vaikka asia muotoiltaisiinkin toisin.

TÄMÄ JA HÄN

Tämä- ja *hän*-pronominit valitsin tarkasteluni kohteeksi siksi, että ne ovat aineistoni pääasialliset henkilöviitteiset pronominit; *se*-pronominilla ei aineistossani viitata ihmisiin muutamaa puhekielissävyistä repliikkiä lukuun ottamatta.

Tämä- ja *hän*-pronominit ovat eriluonteisia. Kirjoitetun kielen sääntöjen mukaan pronomini *hän* on Larjavaaran (1990: 52) sanoin semanttis-persoonainen eli se viittaa henkilöön. Puhutussa kielessä *hän*-pronominilla voidaan kyllä viitata muihinkin elollisiin olioihin (Kallio 1978: 68, Vilppula 1989: 390, Ylikahri 1995: 95) tai jopa elottomaan referenttiin (Laitinen 1995: 68–69, Vilppula 1989: 392).

Sen sijaan pronominilla *tämä* vastaavaa persoonaista piirrettä ei ole, vaan sen referentti määräytyy kontekstin mukaan. Pronomini *tämä* on perinteisesti luokiteltu demonstratiivipronomniksi, mutta sillä voidaan viitata myös henkilöön. *Tämä*-pronominin henkilöviitteinen käyttö ei suinkaan ole pelkästään kirjoitetun kielen ilmiö, vaan sitä esiintyy myös puheessa (ks. esim. Laury 1995, Seppänen 1995, Halonen 1994: 94–100).

Tämä-pronomini eroaa *hän*-pronominista myös siinä, että se ei voi viitata anaforisesti yhtä kauas kuin *hän* — ja mikä silmiinpistäväntä: se ei säilytä viittaussuhdettaan yhtä viitasta kauemmin. Ei siis esimerkiksi ole mahdollista, että jonkin tekstikappaleen sisällä yhteen henkilöön viitattaisiin jatkuvasti pronominilla *hän* ja toiseen pronominilla *tämä*.

Kirjoitetusta kielestä puhuttaessa *tämä*-pronominin merkitykseksi on annettu »viimeksi mainittu» (esim. Setälä 1914: 74, joka käyttää määritelmää »läheisin tahi äskenmainittu», Hakulinen ja Karlsson 1979: 319, Leino 1991: 65–68, Ikola 1991: 48). »Viimeksi mainittua» ei kuitenkaan ole sen tarkemmin selitetty. Saarimaa (1949: 252) esittää, että *tämä*-pronominilla viitataan lähellä olevaan substantiiviin, joka ei ole subjekti.

Aineistoni perusteella näyttää siltä, että *tämä*-pronominilla on yksi rajoitus korrelaatiinsa suhteen: sen korrelaatioksi ei koskaan sovi *hän*-pronomini. Juuri tämä piirre mahdollistaa referenssin täsmentämisen *tämä*-pronominin avulla silloin, kun kahdesta henkilöstä toiseen viitataan pronominilla *hän*. Yritän seuraavassa hahmotella syitä siihen, miksi näin on.

ETUALAISUUS

Narratiivin kuvauksessa on syytä erottaa käsitteet *tarina* ja *teksti*. Tarina on se, mikä kerrotaan, ja tämä kertominen reaalistuu tekstinä. Lukija lukee tekstin ja saa siihen sisältyvien merkkien avulla kuvan tekstissä kerrotusta tarinasta (Tammi 1992: 92). Tarina ja teksti eivät ole identtiset, vaan teksti alkaa elää vasta kun se luetaan. Myöskään lukijan tulkinta tekstistä ei kuitenkaan ole tarina, vaan tarina on jotain tekstin ja tulkinnan väliltä. (Iser 1983: 274.)

Tarinan kertoo lukijalle kertoja, mutta kertoja ei ole tekstin kirjoittaja vaan tarinan sisäinen agentti. Tilanne on kerroksinen: tarinan sisäiset henkilöt havaitsevat tarinan

maailman, kertoja kertoo henkilöiden havaitsevan ja loppujen lopuksi teksti esittää, kuinka kertoja kertoo, että henkilöt havaitsevat. (Tammi 1992: 9–12.)

Tarinaa kerrottaessa henkilöt ovat tekstissä eri asemissa. Tilanteen mukaan joku heistä vedetään etualalle muiden odottaessa taempana, ja se vaikuttaa pronomininvalintaan. Henkilöiden etualaisuutta selvitellessäni olen tarkastellut tekstin teemankulkua virkettä laajemmissa kokonaisuuksissa. Kertovaa tekstiä tarkasteltaessa ei nimittäin ole mielekäs-tä erotella joka ikisen lauseen teemaa ja reemaa toisistaan, sillä virkkeet eivät ole samanarvoisia. Itse tarinan muodostavat sellaiset virkkeet, jotka kertovat tapahtumista siinä jär-jestyksessä kuin ne ovat tapahtuneet. Silti kaikki tarinassa esiintyvät virkkeet eivät ole aikaan sidoksissa, vaan osan paikkaa voidaan vaihdella tarinan siitä muuttumatta. (Labov 1972: 359–362.) Tällaiset tekstinosat ovat kuvailevia ja luovat kehystä juonelle. Ne eivät kuljeta tarinaa eteenpäin, mutta muun muassa juuri juonellisten ja kuvailevien jaksujen vaihtelu saa aikaan etualaisuuden ja taka-alaisuuden vaihtelua.

Hedelmälliseksi juonen kulkua tarkasteltaessa on osoittautunut Sorjosen (1985) tapa käsittää tekstin teema ja reema. Sorjonen erottaa tekstistä virketeeman ja -reeman. Virke-teema on virkkeen pääpuheenaihe, »se josta virkkeessä ensi sijassa jotakin sanotaan». Virkettä ja sen teemaa ei voi tarkastella yksinään, vaan niitä on verrattava muihin virkkeisiin, jotta teemoista syntyy semanttisesti mielekäs kokonaisuus — koko tekstin teema. (Sorjo-nen mts. 20.) Laajoja tekstikatkelmia tarkasteltaessa käy ilmi, että ne virketeemat, jotka ovat tekstin teeman kulun kannalta olennaisia, sisältävät usein viittauksen samaan refe-renttiin. Toisin sanoen teemaa kuljetetaan tietyn henkilön avulla. (Vrt. Sorjonen mts. 18.)

Teema on katkelman puheenaihe, ja se tekee teemassa esiintyvistä henkilöstä ensisi-jaisen huomion kohteen eli henkilöiden keskinäisessä hierarkiassa etualaisen. Se, että toinen henkilö esiintyy reemassa, uutena informaationa, asettaa hänet henkilöiden keskinäisessä hierarkiassa taemmalle. Reemassa esiin tuleva henkilö on toki myös huomion kohteena, mutta hän on uutta tietoa — lukija ei vielä tiedä, lähteekö hän kuljettamaan tarinaa, tulee-ko hänestä tekstin teema. Seuraavasta esimerkistä olen lihavoanut teeman ja kursivoanut reeman niistä virkkeistä, jotka ovat kertovia ja kuljettavat tarinaa eteenpäin.

1. (1) **Bella Block**₁ katsoi hoikkaa, pientä naista₂, jolla oli pörröinen villamyssy, ruskea takki ja kuluneet nyörisaappaat. (2) **Hän**₁ nousi ja meni naista₂ kohti. (3) Ilmassa leijui taas sianlannan haju ja helle sai hänen ihonsa tuntumaan kostealta. (4) **Hän**₁ kohtasi naisen₂, maantieltä talolleen johtavalla tiellä ja epäröi hetken, puhuttelisiko tätä₂. (5) Naisesta säteili jotain vaikeasti lähestyt-tävää, aivan kuin hän olisi jollain aivan erityisellä tavalla ilmaissut ettei halun-nut että häntä puhuteltaisiin.
- (6) Älä mummo koske minuun, ajatteli **Bella Block**₁, ja samalla hetkellä **nainen**₂ kääntyi tielle ja kulki hänen₁ tervehdykseensä vastaamatta kohti pien-tä taloa jossa asui. (7) **Bella**₁ jäi paikoilleen ja katsoi naisen₂ perään, kunnes tämä katosi matalasta ovesta sisään. (8) Kun hän kääntyi jatkaakseen matkaa, **hän**₁ huomasi, että häntä₁ tarkkailtiin. (9) Naapuritalossa katosi hiukan liian myöhään toisen naisen vaalea pää verhojen taakse. (S. 50–51.)

Ensimmäisessä ja toisessa virkkeessä teemoina ovat samaviitteiset *Bella Block* ja *hän*. Molemmassa virkkeissä esiin tuodaan myös vanha nainen, mutta hän ei nouse teemaksi, vaikka se olisi periaatteessa mahdollista (vrt. Sorjonen mts. 110). Kolmas virke ei kuljeta juonta eteenpäin vaan kuvailee tilannetta; se on Vilkkunan (1992: 118, ks. myös Du Bois 1980: 227, Labov 1972: 361–362) termein *kommentoiva siirtymä*. Kommentoivassa siir-

tymässä kuvataan tarinan tapahtumia tai tilanteita, mutta tarinaa kuljetetaan vain kertovien jaksojen ja niissä esiintyvien henkilöiden avulla. Kommentoiva siirtymä luo tapahtumille kehystä, joten en ole erotellut siitä teemaa ja reemaa. Sama tehtävä on esimerkin viiden- nellä virkkeellä. Se perustelee neljättä virkettä, kuvaa Bellan mielikuvaa naisesta ja antaa syyän hänen epäröinnilleen.

Virkkeiden 6 ja 8 kohdalla voi miettiä, miten teema rajataan. Virkkeessä 6 toisen lauseen teemaksi voisi myös tulkita lauseen alkuadverbiaalin *samalla hetkellä*. Virkkeessä 8 teemaksi määrittelemääni lauseketta edeltää päälauseen etinen sivulause *Kun hän kääntyi jatkaakseen matkaa*. Sekä sivulause että adverbiaali toimivat tekstin sidoskeinoina: ne sitovat tekstin eri osia ajallisesti toisiinsa eivätkä ole tekstin varsinainen puheenaihe. Tulkitsen ne pikemminkin sellaiseksi ainekeksi, jota Sorjonen (mts. 74–78) kutsuu »sivuteemaksi». Kertovalle tekstille on tunnusomaista tapahtumien ajallinen perättäisyys (Rimmon-Kenan 1991: 13), ja ajankohdan ilmaisimet vievät tarinan aikaa eteenpäin. Ne eivät kuitenkaan ole juonen kannalta itsetarkoitus eivätkä tekstin pääpuheenaihe.

Pääteemana esimerkissä 1 on *Bella Block*, jonka tekemisiä ja havaintoja kuvataan. Tästä seuraa, että Bella Block on tässä katkelmassa myös etualainen henkilö ja saa käyttöönsä *hän*-pronominin. Jos tekstin teema muuttuu, muuttuu myös *hän*-pronominin viittaussuhde. Juonenkulun kannalta »epäolennaisissa» virkkeissä kuvatut henkilöt tuovat tekstiin syvyyttä ja lisätietoa, mutta tällaisissa virkkeissä esiintyvät henkilöt jäävät taka-alaisiksi. Virkkeen 5 naista ei siis voi väittää etualaiseksi sillä perusteella, ettei virkkeessä esiinny muitakaan ihmisiä. Etualaisuutta määriteltäessä on tarkasteltava koko tekstiä ja sen teeman kulkua.

TÄMÄ NOSTAA HENKILÖN HETKEKSI ETUALALLE

Laury (1995) ja Seppänen (1995) ovat tutkineet *tämä*-pronominin henkilöviitteistä käyttöä puheessa. Molemmat osoittavat, että puhetilanteessa henkilöön viittaavan pronominin valinta ei riipu spatiaalisesta etäisyydestä³, vaan pronominilla *tämä* voidaan viitata jopa henkilöön, joka ei ole läsnä (Laury mts. 59–65, Seppänen mts. 110–111). Lauryn mukaan spatiaalisen etäisyyden sijaan ratkaisevaa pronominin valinnan kannalta on fokus. Puhuja valitsee pronominin *tämä* viitatessaan referenttiin, joka on hänen mielenkiintonsa kohteena. (Mts. 59–60, vrt. myös Etelämäki 1996 ja Seppänen mt.)

Larjavaaran deiksis-tutkimuksen (1990) lähtökohta eroaa edellisistä: hänen mukaansa viittausten pohjana on referenttien spatiaalinen sijainti. Siitä huolimatta Larjavaara on tulkinnut *tämä*-pronominin tehtävän samankaltaiseksi kuin keskusteluntutkijat. Hänen mukaansa kuulija tulkitsee pronominin korrelaatiksi sen vaihtoehdon, joka on niin prominentti ja relevantti, että se nousee hierarkian ylimmäksi vaihtoehdoksi. *Tämä*-pronominin tehtävänä on suunnata kuulijan huomio pois tästä prominenteimmasta korrelaattivaihtoehdosta. Se ei kuitenkaan ohjaa kuulijan huomiota johonkin tiettyyn korrelaattiin,

³ Ks. myös Östman (1995). Östman kyseenalaistaa käsityksen, jonka mukaan pronomininvalinnan perusteena olisivat spatiaaliset suhteet ja että pronominien muunlainen käyttö olisi sekundaaria. Hän esittää, että pronomininvalinnan perusteena voisi olla ns. affektiivinen tai emotionaalinen deiksis. Tästä näkökulmasta spatiaalinen deiksis olisi johdettu emotionaalisesta eikä päinvastoin, kuten perinteisesti on oletettu.

vaan joukkoon vaihtoehtoja, joista kuulijan on etsittävä oikea. (Mts. 137–138, 140–148.) Myös sekä Laury (1991) että Kalliokoski (1991) ovat todenneet, että suullisissa kertomuksissa *tämä*-pronominin tehtävä NP:n tarkenteena on kiinnittää huomiota referenttiin.

Puhuttu keskustelutilanne ja kirjoitettu narratiivi eivät ole suoraan verrannollisia, sillä keskustelutilanteessa tilanteen osanottajat muokkaavat yhdessä tilannetta ja pronominien viittaussuhteet selittyvät sitä kautta, miten keskustelun osanottajat yhdessä rakentavat keskustelun merkityskehikon (Etelämäki 1996: 6). Kirjoitetussa narratiivissa tilanteen sijaan on annettu: lukija ei voi vaikuttaa tilanteen muodostumiseen, vaan hänen on tyydyttävä siihen, millaisen tilanteen teksti luo. Myös kirjoitetun ja puhutun kielen kielioppi poikkeavat toisistaan. Osin *tämä*-pronominia näkyisi kuitenkin käytettävän samantyyppisesti sekä kirjoitetussa että puhutussa kielessä.

Kirjoitetussa tekstissä *tämä*-pronominilla ei voida viitata jo etualaiseen henkilöön, vaan sen tehtävänä on nimenomaan nostaa taka-alainen henkilö tilapäisesti etualalle. Tarkasteltavat viittaukset on lihavoitu.

2. Wieder nahm sie₁ den Zettel zur Hand und begann, die Personen zu notieren, die ihr₁ bekannt waren.

– Der Bürgermeister₂. Sie₁ kannte ihn₂, weil er₂ gleichzeitig der Öllieferant war, ein fahriger Mensch₂, der gern viel und laut redete, um davon abzulenken, daß in Wirklichkeit seine₂ Frau die Amtsgeschäft führte. Die Frau kannte sie₁ nicht, aber die Nachbarin hatte von ihr gesprochen. (S. 75.)

Hän₁ [Bella] tarttui jälleen listaan ja alkoi tehdä muistiinpanoja tuntemistaan henkilöistä.

– **Pormestari**₂. **Hän**₁ tunsi miehen₂ siksi että **tämä**₂ huolehti myös öljyntoimiuksista. **Levoton mies**₂, joka puhui mielellään paljon ja koväänisesti johtaakseen huomion pois siitä, että **hänen**₂ vaimonsa itse asiassa hoiti virka-asiat. Vaimoa **hän**₁ ei tuntenut, mutta naapuri oli kertonut tästä. (S. 48.)

Esimerkissä etualalla on aluksi Bella, johon viitataan pronominilla *hän*. Tilanteeseen tuodaan myös pormestari, mutta hän ei saa heti käyttöönsä *hän*-pronominia. Hän on Bellaan nähden taka-alainen, sillä Bella kuljettaa katkelman juonta. Huomion kohteeksi pormestari nousee *tämä*-pronominin avulla. Pormestari ei kuitenkaan ryhdy itse kuljettamaan tarinaa eikä häneen viittaavista ilmauksista tule tekstin pääteemaa. Sen sijaan hän on etualalla vain kuvailevan katkelman ajan. Esimerkin viimeisessä virkkeessä palataan jälleen tekstin teemaan ja aletaan puhua Bellasta, joka saa käyttöönsä *hän*-pronominin.

Konteksti vaikuttaa aina pronominin viittaussuhteisiin. Puhetilanteessa demonstratiivit sekä ilmentävät että luovat tilannetta: pronominin valinta määräytyy tilanteesta käsin, mutta vaikuttaa myös siihen, miten tilanne jäsenyy. (Vrt. Etelämäki 1996: 121, Laury 1995: 62, Seppänen 1995: 125–128.) Kirjoitetussa tekstissä *tämä*-pronomini nostaa henkilön hetkeksi etualalle ja antaa sille mahdollisuuden nousta tekstin teemaksi. Jos juonta ei kuitenkaan aleta kuljettaa häneen viittaavien ilmausten avulla, niin häneen ei voida enää viitata *hän*-pronominilla.

Koska *tämä*-pronominin tehtävänä on vetää henkilö etualalle kuten esimerkissä 2, on luonnollista, ettei se viittaa jo etualaiseen henkilöön — etualaistahan ei ole tarpeen vetää huomion kohteeksi. Samasta syystä *tämä*-pronominin korrelaatioksi ei kelpaa jo etualalla

olevan henkilön pronomini, *hän*. *Tämä*-pronominin jälkeen samaan referenttiin voi kyllä viitata *hän*-pronominilla, mutta aineistoni perusteella näyttäisi siltä, että tätä viittauskeinoa käytetään vain silloin, kun katkelman merkitys sitä erityisesti vaatii. Silloinkin, kun pronomini *tämä* olisi yksiselitteinen korrelaatti, referenssiä on useimmiten täsmennetty erisnimellä tai muulla substantiivilla. (Tarkemmin Varteva 1997: 92–103.) Seppänen (1995: 77) toteaaakin, että ymmärtämisen aiheuttamat vaatimukset ohjaavat pronominiin valintaa muita tekijöitä enemmän.

HÄN ON ETUALAISEN HENKILÖN PRONOMINI

Kalliokoski on tarkastellut henkilöviittauksia puhutuissa kertomuksissa. Hänen mukaansa (1991: 151) kertoja viittaa kohtauksen päähenkilöön pronomiinilla *hän* ja taka-alaisempiin henkilöihin demonstratiiveilla. Sekä Vilppula (1989: 391) että Hakulinen (1988: 62–63) toteavat, että *hän*-pronominilla viitataan siihen henkilöön, joka on kohtauksessa tärkein. Kallio (1978: 71) esittää Saukkoseen (1967) pohjautuen, että tutusta henkilöstä käytetään pronominia *hän* ja vieraammasta pronominia *se*. Saarimaa (1949: 252) kiinnittää huomiota siihen, että *hän*-pronomini viittaa yleensä edellisen lauseen subjektiin, vaikka lähempänäkin olisi mahdollinen korrelaatti. Syyksi hän esittää sen, että subjektin edustama mielikuva on etualaisempi kuin muut.

Kaikki määritelmät voidaan tiivistää yhteen lauseeseen: *hän* on etualaisen henkilön pronomini. On luontevaa, että etualainen henkilö on tärkein, tuttu tai päähenkilö. Etualaisuuden ja päähenkilöyden eroa on kuitenkin syytä täsmentää. Etualainen henkilö on se, jonka avulla tarinaa tietyssä tilanteessa kuljetetaan. Päähenkilö taas on koko tarinan kannalta tärkein henkilö. Päähenkilöys ei tee henkilöstä automaattisesti etualaista, vaan henkilöt siirtyilevät tarinan edetessä etu- ja taka-alalle tilanteen mukaan. Seuraavassa esimerkissä (3) koko kirjan päähenkilö Bella joutuu tilanteessa taka-alaiseksi:

3. (1) Niemand war zu sehen, auch als sie₁ ein paarmal gerufen hatte, rührte sich nichts. (2) Als sie₁ gerade gehen wollte, schlurfte der alte Bauer₂ über dem Hof. (3) Er₂ war aus dem Schweinestall gekommen. (4) Offenbar war er₂ schwerhörig und halbblind, denn er₂ sah sie₁ weder, noch hatte er₂ ihre₁ Rufe gehört. (5) Ohne sie₁ zu beachten, verschwand er₂ in der Hintertür des Wohnhauses, die er₂ offen ließ. (S. 61.)

- (1) Ketään ei näkynyt, ei minkäänlaista liikettä vaikka hän₁ [Bella] huuteli pari kertaa. (2) Hän₁ oli jo lähtemäisillään kun vanha isäntä₂ löntysteli pihan yli. (3) Hän₂ tuli sikalasta. (4) Ilmeisesti hän₂ oli huonokuuloinen ja puolisokea, sillä hän₂ ei huomannut Bella₁ eikä ollut kuullut **tämän**₁ huutoja. (5) Kiinnittämättä Bella₁ huomiota hän₂ katosi asuinrakennuksen takaovesta jonka jätti auki. (S. 52.)

Aluksi etualaisena on Bella. Hän menettää kuitenkin asemansa vanhalle isännälle, josta tulee etualainen viimeistään neljännen virkkeen jälkimmäisessä lauseessa. Isännän etualaisuutta vahvistaa se, että Bellaan viitataan taka-alaisen henkilön *tämä*-pronominilla. Tässä *tämä*-pronomini aiheuttaakin siis toisenlaisen muutoksen: kun etualalle nousee uusi henkilö, *tämä* työntää edellisen etualaisen hetkeksi taka-alalle.

Etualainen henkilö on se, joka esiintyy tekstin teemana — joten kun henkilöteema

muuttuu, muuttuu myös *hän*-pronominin referentti. Siitä johtuu seuraavan esimerkin epäselvä viittaus⁴:

4. Dann bemerkte sie₁, daß er₂ große, dunkle Augen hatte und ziemlich kleine Hände, und als sie₁ sich dabei ertappte, zu überlegen, wie empfindsam er₂ wirklich war, beschloß sie₁, den Abend zu beenden. Auf dem Rückweg schwiegen sie. Sie₁ zeigte ihm₂ sein₂ Zimmer im ersten Stock, erklärte ihm₂, daß die Haustür offenbleiben könne, forderte ihn₂ auf, ruhig noch einen Spaziergang zur Kneipe zu unternehmen, und ging mit einem entschlossenen »gute Nacht« in ihr₁ Zimmer.

Wie er₂ dann ebenfalls in ihr₁ Zimmer und in ihr₁ Bett gekommen war, war nicht ganz klar. Auf jeden Fall hatte sie₁ eine sehr angenehme Nacht gehabt. Offenbar liebte er₂ nicht nur große Busen, sondern Frauen von Kopf bis Fuß, und es tat ihr₁ ein bißchen Leid, daß sie₁ ihn₂ zurückschicken mußte. (S. 98–99.)

Sitten Bella₁ huomasi, että miehellä₂ oli suuret, tummat silmät ja melko pienet kädet, ja kun hän₁ vielä yllätti itsensä miettimästä, kuinkahan herkkä mies₂ pohjimmiltaan oli, hän₁ päätti että oli aika päättää ilta. Paluumatkalla he olivat hiljaa. Hän₁ vei Beyerin₂ toisessa kerroksessa olevaan huoneeseen, sanoi että ulko-ovea ei tarvinnut lukita ja että mies₂ niin halutessaan voisi hyvinkin vielä lähteä iltakävelyille kyläkapakkaan, toivotti sitten päättäväisesti hyvää yötä ja meni omaan huoneeseensa.

Ei ollut aivan selvää, kuinka Beyer₂ lopulta kuitenkin päätyi hänen₁ huoneeseensa ja vuoteeseensa, mutta joka tapauksessa **hänellä**_{1/2} oli erittäin miellyttävä yö. Ilmeisesti Beyer₂ ei pitänyt vain isopovisista naisista vaan naisista ylipäänsä, ja Bellaa₁ hiukan harmitti, että hänen₁ pitäisi lähettää mies₂ matkoihinsa. (S. 80–81.)

Alkutekstissä lihavoitu pronomini viittaa Bellaan, mutta suomennoksessa sen korrelaattiksi hahmottuu virkkeen alun *Beyer*. Jatko saattaa muuttaa tulkintaa, mutta joka tapauksessa viittaus on vähintäänkin epäselvä. Katkelman alussa etualainen henkilö on Bella, ja *hän*-pronominin viittaavat häneen. Kappalerajan jälkeen tilanne kuitenkin muuttuu: Beyeristä tulee teema eikä Bella enää ole etualainen. Tällöin mutta-lauseen *hän*-pronomini hahmottuu samaviitteiseksi Beyerin kanssa, vaikka niin ei ole tarkoitus.

Etualaiseen henkilöön viittaaminen ei kuitenkaan ole sellainen sääntö, jonka mukaan *hän*-pronomini tiukasti käyttäytyisi. Esimerkissä 5 neljännen lauseen *hän*-pronomini viittaa epäodotuksenmukaisesti isäntään eikä Bellaan, joka on katkelmassa teemana (vrt. myös kolmannen esimerkin kolmanteen lauseeseen).

5. Bella₁, die nach dem Zusammentreffen mit der Alten ins Haus gegangen war und eine Weile geschlafen hatte, sah hinüber zum Bierstand, der, von einer Kette bunter Glühbirnen erleuchtet, immer noch umlagert war. Aber nicht mehr der Wirt, sondern ein junger Mann, den sie₁ nicht kannte, wahrscheinlich aus einem der Nachbardörfer, zapfte das Bier. Sie₁ ging näher heran und sah den Wirt₂ im Innern der Bude. Er₂ lehnte vollkommen betrunken an einem Pfeiler. Sie₁ drängte sich durch und stellte sich neben ihn₂. (S. 134–135.)

(1) Nyt hän₁ katsoi olutkojua, jota valaisivat kirjavat lamput ja jonka ympärillä edelleenkin oli ihmisiä. (2) Olutta ei enää laskenut isäntä, vaan tuntematon nuori mies, ilmeisesti tämä oli jostain naapurikylästä. (3) **Bella**₁ meni lähemmäs ja

⁴ Totuuden nimessä on huomautettava, että suomennoksessa on vain kaksi selvästi epäselvää viittausta.

näki isännän₂ kojun sisäpuolella. (4) **Hän**₂ nojasi umpijuovuksissa pylvääseen. (5) **Bella**₁ tunkeutui ihmisjoukon halki ja asettui **isännän**₂ viereen. (S. 111.)

Pronominivalinnan epäodotuksenmukaisuus ei kuitenkaan pistä silmään, ja katkelman saattaa jopa lukea huomaamatta mitään omituista. Neljännen lauseen voi nimittäin tulkita myös Bellan havainnoksi, ei ehkä hänen ajatukseksen, mutta hänen tulkinnakseen tilanteesta. Kun kertoja vaihtaa näkökulmansa tarinan henkilön näkökulmaksi, samalla muuttuvat myös viittaukset: henkilön näkökulmasta pätevät vain henkilön omat tiedot, eivät kertojan. Tällöin referentin tunnistettavuutta ei määrätä puhujan näkökulmasta käsin, vaan referenssin määräävät sen henkilön tiedot, jonka näkökulmasta tilannetta tarkastellaan. (Du Bois 1980: 264.)

Jos lause tulkitaan Bellan havainnoksi, se olisi eri tasolla kuin muut: muut virkkeet ovat kerronnan tasolla, kertojan kertomia, mutta neljäs lause nähdään Bellan näkökulmasta; kyseessä on hänen havaintonsa. Tällöin referenssi selviää eläytymällä Bellan tilanteeseen: isäntä on hänen huomionsa kohteena, hänen ajatuksissaan etualainen, ja siten tässä tapauksessa ainoa mahdollinen korrelaatti *hän*-pronominille.

Tekstin teeman tasolla pronomini *hän* hahmottuu viittaamaan siihen henkilöön, joka on tilanteessa etualainen. *Hän*-pronominilla voidaan silti viitata muihinkin kuin etualaisiin henkilöihin (ks. esimerkin 1 viidettä virkettä, jossa *hän* viittaa kuvailevassa katkelmassa taka-alaisempaan henkilöön). Samankin virkkeen sisällä voidaan viitata kahteen eri henkilöön *hän*-pronominilla (esimerkin 8 koko konteksti on esitetty esimerkissä 4):

7. Er hätte sie gern kleingekriegt, »gehabt», wie sie unter sich sagten. Und er wußte nicht, wie er es anstellen sollte. (S. 24.)

Kohlau₁ olisi mielellään pannut **hänet**₂ [Bellan] matalaksi, »nujertanut» **hänet**₂ kuten **hänen**_{1/2} alaisensa asian ilmaisivat, muttei tiennyt, miten sen olisi tehnyt. (S. 21–22.)

8. Ei ollut aivan selvää, kuinka **Beyer**₁ lopulta kuitenkin päätyi **hänen**₂ huoneeseensa ja vuoteeseensa, mutta joka tapauksessa **hänellä**_{1/2} oli erittäin miellyttävä yö. (S. 81.)

Kummassakin esimerkissä on periaatteessa samanlainen tilanne. Esimerkissä 7 objektina olevien *hän*-pronominien viittaussuhteet ovat yksiselitteiset: ne eivät voi viitata Kohlauhun, sillä saman lauseen subjektiin viitattaessa käytettäisiin refleksiivipronominia *itse* (esim. Setälä 1914: 71). Kaksi ensimmäistä *hän*-pronominia viittaavat siis automaattisesti johonkuhun toiseen henkilöön, tässä tapauksessa Bellaan. Sama pätee esimerkin 8 genetiivimuotoiseen pronominiin. Tämä sääntö on niin ehdoton, että jopa seuraavankaltaiset rakenteet ovat mahdollisia viittaussuhteen kärsimättä: **Hän** olisi mielellään pannut **hänet** matalaksi (muunnelma esimerkistä 7).

Viimeisen *hän*-pronominin viittaussuhde sen sijaan ei ole esimerkeissä 7 ja 8 aivan selvä. Esimerkissä 7 se voi viitata joko Kohlauhun tai Bellaan, ensisijaisesti ehkä Kohlauhun. Kahdeksannessa esimerkissä ensisijainen korrelaattivaihtoehto on Beyer. Kummassakin esimerkissä *hän*-pronomini viittaa siis virkkeen teemaan, mutta Bella on läsnä tilanteessa, ja se vihjaa, että korrelaattina voisi olla hänkin. Esimerkkien perusteella voisi olettaa, että *hän*-pronomini viittaa virkkeiden sisälläkin teemana olevaan henkilöön. Virk-

keidensisäiset viittaussuhteet vaativat kuitenkin tarkempaa selvittelyä, eikä ole tässä yhteydessä paneutunut ilmiöön tarkemmin.

NÄKÖKULMA

Pronominivalintaan vaikuttaa etualaisuusasetelman lisäksi muitakin seikkoja. Näkökulman ja kertojan suhteen säilyttäminen vakiona koko tekstin ajan ei ilmeisesti ole luonteenomaista kaunokirjalliselle kerronnalle (Tammi 1992: 18). Näkökulmaa vaihtelemalla kerrontaan voidaan luoda erilaisia vivahteita, ja tässä pronominivalinnalla on oma osansa.

Narratologit, esimerkiksi Rimmon-Kenan (1991: 92–109), erottavat tekstistä eri *fokalisioija*. Fokalisioija on se, jonka näkökulmasta tarinaa tai sen kohtausta tarkastellaan, mutta *kertoja* ja *fokalisioija* ovat eri asioita: fokalisioija on se, jonka näkökulmasta tilanne nähdään ja kertoja se, joka asian kertoo. Kun henkilöön viitataan kolmannen persoonan pronomiinilla, on todennäköistä että hän itse ei kerro tarinaansa (mts. 94), mutta poikkeusiakin on (Tammi 1992: 17). Kerronnan lajia ei voikaan päätellä pelkästään persoonamuodoista (Tammi mp.). Fokalisioija ja kertoja voivat langeta yhteen, mutta se ei ole välttämättöntä (Rimmon-Kenan mts. 94).

Fokalisioija voi olla tarinan ulkopuolinen (ns. kertojafokalisioija), jolloin tapahtumat nähdään ikään kuin lintuperspektiivistä. Tällöin fokalisioija tietää periaatteessa kaiken esitetystä maailmasta, mutta hän voi myös halutessaan asettaa tietämykselleen rajat. Hän voi myös havainnoida fokalisoitua ulkoa tai sisältä käsin. Kun hän esittää fokalisoitua sisältä käsin, hän tunkeutuu tämän tunteisiin ja ajatuksiin, jotka sitten esittää. Jos fokalisioija taas on tarinan sisäinen, asiat nähdään esitettyjen tapahtumien sisältä käsin. Henkilön fokalisoidessa tapahtumia kerronta ei voi sisältää mitään sellaista, mitä henkilö itse ei tiedä tai näe tai koe. Koska hän on itse osa tarinan maailmaa, hän ei voi tietää kaikkea. (Mts. 96–98, 102, Du Bois 1980: 264.) Tässä esityksessäni käytän termejä *fokalisaatio* ja *näkökulma* synonyymisesti.⁵

TÄMÄ AUTTAA LUOMAAN NÄKÖKULMAA

Aineistossani on runsaasti tapauksia, joissa *tämä*- ja *hän*-pronominit tuntuvat yhtä kellovillisilta viittaustavoilta, sekä sellaisia virkkeitä, joissa pronominille on tarjolla yksi ainoa korrelaattivaihtoehto, mutta siihen viitataan yllättäen pronomiinilla *tämä* — siis siitä huolimatta, että etualalle ei ole aiemmin asetettu ketään muuta henkilöä eikä mitään korrelaattien sekoittumisen vaaraa ole.

Seppänen (1995: 69–73, ks. myös Etelämäki 1996, Halonen 1994: 98–99) toteaa, että puhutussa tilanteessa *tämä*-pronominin avulla voidaan tuoda keskusteluun uusi näkökulma. Vaikka puhetilanne ja kirjoitettu narratiivi eivät olekaan suoraan verrannollisia, niin samankaltaisesta *tämä*-pronominin käytöstä nähdäkseni on kyse.

⁵ Tammi (1992: 16) huomauttaa, että termillä *näkökulma* on suomenkielisessä kirjallisuudentutkimuksessa jokseenkin vakiintunut merkitys ja että näkemistä ei tässä yhteydessä tule ymmärtää sananmukaisesti pelkästään optiseksi havainnoimiseksi vaan lähinnä metaforisesti.

Seuraavassa esimerkissä (9) tilanne on aluksi nähty Bellan näkökulmasta. Rimmon-Kenanin (1991: 106) mukaan fokalisointi on ei-verbaalista, mutta se tuodaan ilmi kielellisin keinoin. Bellan näkökulman paljastaa verbi *uskaltaa*: vain Bella itse voi tietää, mikä takia hän ei puhuttele naista. Jatkossa näkökulma siirtyy vaivihkaa Bellalta kertojalle: *odottaminen* ja *näkeminen* sitovat vielä saappaiden likaisuuden Bellan havainnoksi, mutta miehen toiminta saattaa olla jo kerrottu kertojan näkökulmasta. Viimeistään kun kuvaillaan naisen kääntymistä ja Bellaan katsomista, näkökulma on todennäköisemmin ulkoisen kertojan kuin Bellan.

Tekstin teeman kannalta etualalla on tässä kohden nainen, ja Bellaan viitataan *tämä*-pronominilla. Viittaus on siinä mielessä poikkeuksellinen, että tapaus on aineistossani ainoa, jossa alkutekstin erisnimi suomennetaan pronominiksi. *Tämä*-pronomini itse asiassa asettaa Bellan tässä taustalle, josta hänet vedetään hetkeksi etualalle (vrt. esimerkkiin 3). Hän on koko ajan mukana tilanteessa, mutta nousee huomion kohteeksi vain vähäksi aikaa. Jatkossa huomio kiinnittyy taas lähinnä naiseen, jonka tehtäviä aletaan kuvailla. Huomattavaa kuitenkin on, kuinka näkökulma muuttuu *tämä*-pronominin myötä.

9. Bella₁ wagte nicht, sie₂ anzusprechen. Sie₁ wartete und sah, daß der alte Mann₃ wie am Tage zuvor aus dem Schweinestall geschlurft kam. Seine₃ Stiefel waren voll Mist. Er₃ blieb an der Tür stehen, neben der Frau₂, die ihn₃ beobachtete, und zog, an die Hauswand gelehnt, mühsam die Stiefel aus. Dann ging er₃ an ihnen vorbei ins Haus. Die Frau₂ drehte sich um, sah ihm₃ nach und dann Bella₁ ins Gesicht. **Sie₂** sah **sie₁** an, und **Bella₁** begriff, daß nichts von dem, was **sie₁** zu sagen beabsichtigte, **diese Frau₂** erreichen würde. Die Frau₂, die vor ihr₁ stand, hatte eine Aufgabe zu erfüllen, die darin bestand, Schweine aufzuziehen und den Stall auszumisten, die Ernte einzubringen, den Alten und das Kind zu versorgen, das Haus und den Vorgarten in Ordnung zu Halten und die wimmernde Alte₄ zu Tode zu pflegen. (S. 80.)

Bella₁ ei uskaltanut puhutella naista₂. Hän₁ odotti ja näki kuten edellisenäkin päivänä vanhan miehen₃ löntystelevän sikalasta. Miehen₃ saappaat olivat likaiset. Hän₃ pysähtyi ovelle naisen₂ viereen ja veti seinään nojautuen vaivalloisesti saappaat jalastaan. Sitten hän₃ meni heidän ohitseeseen sisälle. Nainen₂ kääntyi, katsoi hänen₃ peräänsä ja sitten Bellaa₁ suoraan silmiin. **Hän₂** katsoi **Bellaa₁** ja **tämä₁** ymmärsi, ettei mikään, mitä hän₁ aikoi sanoa liikuttaisi **tätä naista₂**. Naisella₂ joka seisoi hänen₁ edessään oli tehtävänsä, hänen₂ oli kasvatettava sikoja ja siivottava sikala, korjattava sato, huolehdittava vanhasta miehestä ja lapsesta, pidettävä talo ja etupuutarha kunnossa ja hoidettava uikuttava vanhaa naista₄ kunnes tämä₄ kuolisi. (S. 66.)

Lihavoidun *tämä*-pronominin myötä kertoja siirtyy Bellan mielen sisään ja aloittaa ajatusreferaatin. Ajatusten esittäminen tuo esiin Bellan näkökulman (vrt. Leech ja Short 1981: 341), sillä kukaan muu kuin hän itse tai hänen mieleensä tunkeutunut kertoja ei voi tietää, mitä hän ymmärtää. Myös loppuluku katkelman jälkeen on kerrottu Bellan näkökulmasta.

Bella ei jää etualaiseksi, sillä nainen palautuu etualaiseksi NP:n avulla, jota *tämä*-pronomini tarkentaa (*tämä nainen*). Näkökulma ei kuitenkaan muutu, vaikka nainen tulee teemaksi: nainen on huomion kohteena, mutta tilannetta katsotaan Bellan silmin. (Tilanne on jopa vielä monikerroksisempi, sillä esiin pääsee osittain myös naisen oma näkökulma; tästä tarkemmin jäljempänä.) *Tämä*-pronominia käytetään siis muutoksen kohdassa. Ensimmäinen *tämä* (*tämä ymmärsi*) muuttaa sekä etualaisuusasetelmaa että näkökulmaa. Sen myötä siirrytään Bellan ajatusreferaattiin. Toinen *tämä*-pronomini tuo naisen Bellan

ajatuksissa teemaksi⁶; hänestä tulee huomion kohde, mutta Bella on tilanteessa mukana katsojana ja ajattelijana. Viimeinen *tämä*-pronomini tuo Bellan katsoman naisen maailman sisällä esiin uikuttavan vanhan naisen.

Tämä-pronominia käytetään siis muutoksen kohdassa, mutta se ei aina tuo muutosta näkökulmaan — edellisessä esimerkissä hän toinen *tämä*-pronomini vaihtoi vain teemaa. Mutta *tämä*-pronominia voidaan käyttää näkökulman ilmentämiseen toisellakin tapaa. Seuraava esimerkki on kirjan erään luvun ensimmäinen virke.

10. Durch den allgemeinen Lärm drang die Stimme des Bürgermeisters₁, der sich noch einmal des Mikrofons bemächtigt hatte. Er₁ schaffte es nicht, Ruhe zu erzwingen, nur mit Mühe war zu verstehen, daß er₁ eine besondere Darbietung ankündigte. (S. 125.)

Melun keskeltä kantautui pormestarin₁ ääni — **tämä**₁ oli taas saanut mikrofonin haltuunsa. Hän₁ ei saanut meteliä hiljenemään, ja vain vaivoin ($\emptyset$ ₂) saattoi erottaa, että hän₁ kuulutti erityisohjelmanumeron alkavan. (S. 103.)

Aiemmin ei ole esitelty mitään toista korrelaattia, johon pronomini *hän* voisi sekoittua tai joka jo olisi asetettu etualaiseksi, mutta silti pormestariin viitataan pronomiinilla *tämä*. Syy selviää ympäröivästä kontekstista. Kun pormestarin puhe *kantautuu*, näkökulma on jonkun kuuntelijan, jota ei vielä ole mainittu nimeltä — ääni ei voi kantautua, ellei sitä joku kuuntele tai kuule. Tämän verbin semantiikkaan kuuluu myös suuntaisuus: äänen kuuntelija on jossain muualla kuin äänen lähde. Seuraavassa lauseessa kuu(nte)lijaan viitataan nollalla: *vain vaivoin ($\emptyset$) saattoi erottaa*. Jatkossa tulee ilmi, että kuuntelija on Bella.

Pormestariin viittaava *tämä*-pronomini vahvistaa näkökulmatulkintaa, sillä se kertoo pormestarin olevan jonkun toisen tarkkailtavana. Kun henkilöön viitataan sellaisella pronomiinilla, joka nostaa taka-alaisen henkilön huomion kohteeksi, näkökulma on todennäköisesti jonkun muun. Jos pormestariin viitattaisiin *hän*-pronomiinilla, tulkinta saattaisi olla, että hän itse ajatteli saaneensa mikrofonin haltuunsa. *Tämä*-pronominin kanssa näin ei käy, vaan ajatus on jonkun muun henkilön.

Tämä-pronominin vaikutusta näkökulmaan kannattaa tarkastella myös seuraavan minimiparin valossa. Siinä pronominin vaihtaminen muuttaa näkökulmaa selvästi:

- 11a. Hinterher geht es Ihnen besser, erklärte er₁ freundlich, und so fand sie₂ sich ziemlich bald neben ihm₁ in einem engen schwarzen Sportwagen, den er₁ glücklicherweise langsam fuhr, um den schönen Abend zu genießen, wie er₁ grinsend erklärte. (S. 97.)

(1) Ruoan jälkeen olonne varmasti paranee, Beyer₁ selitti ystävällisesti, ja niinpä Bella₂ varsin pian istui **tämän**₁ vieressä ahtaassa, mustassa urheiluautoissa. (2) Onneksi mies₁ ajoi hitaasti nauttiakseen kauniista illasta, kuten hän₁ selitti virnistäen. (S. 79.)

- 11b. (1) Ruoan jälkeen olonne varmasti paranee, Beyer₁ selitti ystävällisesti, ja niinpä Bella₂ varsin pian istui **hänen**₁ vieressään ahtaassa, mustassa urheiluautoissa.

⁶ Esimerkkiin on kuitenkin suhtauduttava varoen, sillä alkutekstin *diese Frau* on varmasti määrännyt suomenkielisen *tätä naista* -muodon. Ei ole varmaa, millä tavalla viittaus olisi käännetty, jos alkutekstissä olisi ollut pelkkä persoonapronomini *sie*.

(2) Onneksi mies₁ ajoi hitaasti nauttiakseen kauniista illasta, kuten hän₁ selitti virnistäen.

Alkuperäisessä katkelmassa (11a) fokalisoijana on aluksi kertoja. Toisessa virkkeessä näkökulma siirtyy Bellalle, mistä kertoo adverbi *onneksi*. Sen sijaan muunnellussa esimerkissä (11b) lause *Beyer selitti ystävällisesti* on kerrottu kertojan näkökulmasta, mutta loppuvirke tuntuu olevan ennemminkin Beyerin kuin kertojan tai Bellan havaintoja. Ero johtuu pronominiesta: *hän* tuo tekstiin vivahteen henkilön itsensä näkökulmasta. Tästä tarkemmin tuonnempana.

Tällaisissa tapauksissa *tämä*-pronomini rinnastuu jossain määrin kaunokirjallisuudessa käytettyyn henkilöviitteiseen *se*-pronominiin. Saukkosen (1967: 289–290) mukaan kaunokirjallisuudessa suomen *hän*- ja *se*-persoonapronominit käyttäytyvät usein puhekielisten pronominiinien tapaan, jolloin *se*-pronominia voidaan käyttää eläytymisesitykseen⁷: kun henkilö nähdään etualaisen henkilön näkökulmasta, häneen viitataan pronominiilla *se*. Esimerkkinä hän esittää muun muassa katkelman Anu Kaipaiselta:

12. Huone oli käynyt hämäräksi. **Hän** ei viitsinyt nousta sytyttämään sähkää. Tuolinpohjasta erotti vielä kuvat. Täti lauloi. **Se** oli nyt iloisempi, ja keittiön oven raosta alkoi tulla kahvintuoksua. (Puolikovat, s. 16.)

Pronomini *tämä* ilmaisee fokalisoitun asemaa samaan tapaan kuin *se*: kun henkilöön viitataan pronominiilla *se* tai *tämä*, hänet nähdään jonkun toisen silmin. Tämä toinen voi olla tarinan sisäinen henkilö tai kertoja — joka tapauksessa joku muu kuin pronominin referentti itse. *Tämä*-pronominin perustehtävänä on siis vetää taka-alainen henkilö hetkeksi etualalle, mutta etenkin tapauksissa, joissa tuo henkilö ei jää sinne, se voi samalla viestittää, että näkökulma on todennäköisesti jonkun muun.

Pronominiin käyttö on vain yksi keino ilmentää fokalisaatiota, eikä sen perusteella välttämättä saada näkökulmaa selville. Leech ja Short (1981: 338) tähdentävät, ettei fokalisoijaa välttämättä saada selville pelkästään kielellisin keinoin. Aina näkökulmaa ei saada selville ollenkaan (Rimmon-Kenan 1991: 108–109). Sen luomisessa konteksti, kielipilliset valinnat ja sananvalinnat kietoutuvat yhteen eikä sitä voi välttämättä perustella vain yhdellä piirteellä.

Tämä-pronominiin referentti ei aineistossani ole fokalisoijana eikä pronomini päästä referenttinsä näkökulmaa esille. *Hän* taas toimii päinvastaisella tavalla.

PRONOMINI HÄN, NÄKÖKULMA JA REFEROINTI

Kun narratiivin kertoja on ulkoinen kuten tarkastelemassani dekkarissa, henkilöihin viitataan useimmiten kirjoitetun kielen koodin mukaisesti yksikön kolmannen persoonan pronominiilla *hän* (vrt. Rimmon-Kenan 1991: 94, mutta myös Tammi 1992: 17). Pronomini *hän*

⁷ Saukkonen käyttää termiä *eläytymisesitys* samoin kuin Ikola (1961). Ikola on kehitellyt alun perin Penttilän (1948) esittelemää termiä edelleen ja tarkoittaa eläytymisesityksellä tilannetta, jossa kertoja referoi tarinan henkilön puhetta ja ajatuksia tämän henkilön näkökulmasta käsin (mts. 261, 268–274). Eläytymisesitys on Ikolan mukaan tyylillinen ilmiö eikä sitä voi erottaa kielellisin keinoin (mts. 270). Eläytymisesitys tarkoittaa jökseenkin samaa asiaa kuin Rimmon-Kenanin (1991) *sisäinen fokalisoija*.

ei sekään kuitenkaan toimi pelkästään mekaanisena merkinä, joka osoittaa kenestä puhutaan, vaan sillä voidaan tuoda tekstiin erilaisia vivahteita ja säädellä tilanteita (vrt. Hakulinen 1988, Vilppula 1989, Yli-Vakkuri 1986). Hakulinen (1988: 56) huomauttaa, että keskustelussa pronomineilla ei useinkaan ainoastaan viitata, vaan pronominia valittaessa samalla otetaan kantaa siihen, mikä on puhujan oma suhde viitattuun henkilöön.

Ikola (1961: 264) toteaa, että kaunokirjallisuudessa tapahtumat nähdään useimmiten päähenkilön silmin, kun taas sivuhenkilöiden tekemiset nähdään ulkoa käsin. Saukkosen (1967: 290) mukaan kohtauksen päähenkilö tuodaan *hän*-pronominin avulla lähikuvaan. Leech ja Short (1981: 347) huomauttavat, että kertoja voi säädellä lukijan sympatioita tarinan henkilöitä kohtaan esittämällä henkilöiden ajatuksia. Kun kirjoittaja haluaa herättää lukijassa sympatiaa jotakuta henkilöä kohtaan, hän esittää tämän näkökulman asioista. Jos henkilön mielenliikkeet jäävät lukijalle tuntemattomiksi, myös itse henkilö jää etäiseksi.

Henkilön mielenliikkeiden esittäminen liittyy läheisesti referointiin, sillä puhetta tai ajatuksia esitettäessä esiin nousee jossain määrin myös henkilön omat sanat ja sitä kautta tämän näkökulma. Leech ja Short (1981) esittävät puheen esittämistavat jatkumona, jonka toisessa päässä on kertojan täysin kontrolloima puheaktin esittäminen (*Pekka kertoo lomamatkastaan*). Tällöin kertoja referoi ainoastaan sitä, mitä tapahtuu, mutta ei tee tarkemmin selkoa siitä, mitä sanotaan. Jatkumon toisessa ääripäässä kertoja antaa henkilöiden puhua itse jopa niin vapaasti, että puhetta esitetään suorina sitaatteina ilman johtolauseita. (Mts. 320–324.) Seuraavassa esimerkissä *hän*-pronomini liittyy olennaisesti referointiin. Suomen murteissa *hän*-pronominia käytetään yhteneväisesti ainoastaan vähätellyn osoittamiseen ja referoimiseen (Vilppula 1989: 389, ks. myös Kuiri 1984: 123 ja Kallio 1978: 69), jolloin *hän*-pronominilla voidaan korvata suoran esityksen *minä*. Seuraavaksi osoitan, että myös kirjoitetussa kielessä *hän*-pronomini toimii samankaltaisesti, jos katsoo sitä esimerkiksi *tämä*-pronominin tai muiden vaihtoehtojen rinnalla.

13. (1) Lange saß sie₁ mit Frau Petersen₂, auf dem Strohhallen und hörte ihr₂ zu, wie sie₂ mit schwerer Zunge und halb klagendem, halb rührseligem Tonfall über ihre₂ Jugend jammerte. (2) Es war von zu wenig Schläfe die Rede.
(3) Jeden Morgen um vier raus, die Schweine ausmisten, melken, Frühstück machen, ohne Schulbrot in die Schule, auf dem Nachhauseweg getrödelt, um nicht sofort aufs Feld zu müssen, so ging es endlos weiter, und Bella₁ warf hin und wieder eine Frage ein, aber in ihrem₁ Kopf gingen ganz andere Dinge vor. (S. 131.)

(1) Hän₁ istui pitkään rouva Petersenin₂ kanssa olkipaalilla ja kuunteli, kun tämä₂ sammaltaen ja puoleksi valittavaan, puoleksi itkuiseen sävyyn vaikeroi nuoruuttaan. (2) Hän₂ ei ollut koskaan saanut nukkua tarpeeksi.

(3) Joka aamu neljältä ylös, sikalan puhdistamista, lypsämistä, ilman eväitä kouluun, kotimatalla hän₂ oli viivytellyt jottei olisi heti joutunut pellolle töihin, sitä jatkui loputtomiin ja silloin tällöin Bella₁ kysyi jotain, mutta ajatteli mielessään aivan muita asioita. (S. 108.)

Alkutekstin repliikissä ei ole henkilöviitteisiä pronomineja. Aluksi kertoja kuvaa puheakteja (virkkeet 1 ja 2). Saksaksi lause *Es war von zu wenig Schläfe die Rede* (sananmukaisesti »puhe oli liian vähästä unesta») kuvaa puheaktia, mutta toimii tässä myös johtolauseen funktiossa. Referaatti alkaa sen jälkeen. Sen jälkeiset toistuvat predikaatittomat lauseet saattaisivat olla kertojan tiivistelmä rouva Petersenin sanoista, mutta yhtä hyvin ne voisivat olla rouva Petersenin suora repliikki.

▷

Suomenkielisessä katkelmassa referaatti rakentuu hieman eri tavalla. Suomeksi lause *vaikeroi nuoruuttaan* on samanlainen puheaktin kuvaus kuin saksaksikin, mutta seuraava lause (2) onkin naisen lausuman referointia. Verbin pluskvamperfektimuoto osoittaa katkelman kuulluksi tiedoksi. Kolmannesta virkkeestä alkaa mahdollinen suora sitaatti kuten alkutekstissäkin, jota seuraa samanlainen epäsuora kerronta kuin edellisessäkin virkkeessä (*kotimatalla hän oli viivytellyt* – –). Sen jälkeen kuvataan Bellan ajattelua ja havaintoja. Puheen esittämiseen käytetään kolmannessa virkkeessä sekä suoran että epäsuoran esityksen aineksia: alku voisi olla suora repliikki, mutta lopussa käytetään *hän*-pronomiinia ja pluskvamperfektiä. Silti lause ei (kuten ei 2. virkekään) ole muodollisesti alistussuhteessa johtolauseeseen, kuten epäsuora esitys yleensä.

Rouva Petersenin puheen esitys lähestyy vapaata epäsuoraa esitystä, vaikkei olekaan sitä puhtaimmillaan. Leech ja Short (1981: 325–334) määrittelevät vapaan epäsuoran esityksen (*free indirect speech*) muodoksi, joka ei ole alistussuhteessa johtolauseeseen ja jossa on sekä suoran että epäsuoran esityksen piirteitä. Vapaa epäsuora esitys antaa suoremman vaikutelman kuin epäsuora (mts. 325), koska kertojan sanojen seassa on henkilön omia sanoja tai kieliopillisia piirteitä.⁸ Tyypillisimmillään vapaan epäsuoran esityksen aikamuoto on imperfekti, sillä se kuvaa tapahtumia sekä kertojan että kokevan minän kautta. Tässä esimerkissä pluskvamperfekti esittää tapahtumat toisen käden tietona, joten se ei ole vapaata epäsuoraa esitystä tyypillisimmillään.

Olipa katkelma vapaata tai tavallista epäsuoraa esitystä, siinä tulee esille piirre, joka voi esiintyä epäsuorassakin, mutta etenkin vapaassa epäsuorassa esityksessä: virkkeissä 2 ja 3 kertojan kerronnan lomasta pilkahtaa myös henkilön oma ääni. Referenssi ei muuttuisi lainkaan, vaikka virkkeen 2 *hän*-pronominin korvaisi *tämä*-pronomiinilla (*tämä ei ollut koskaan saanut nukkua tarpeeksi*), mutta silloin lause ei olisikaan enää referointia vaan kertojan kerrontaa. Nyt se sen sijaan käsitetään Bellan kuulemaksi kertomukseksi, joka esitetään epäsuorasti. Sama pätee kolmanteen virkkeeseen. Pronomini *hän* tuo siihen sen vaikutelman, että nainen itse on kertonut asiat Bellalle. *Hän* on referoinnin pronomini, mutta *tämä* ei.

Tämä on osa tilanteen fokalisaatiota. Cohan ja Shires (1988) ovat pohtineet referoinnin ja fokalisoinnin suhdetta ja heidän mukaansa lausuman fokalisoijana on puhuja itse silloin, kun esityksestä voidaan tunnistaa joitakin puhujalle ominaisia sanoja. Jos taas lausumasta ei voi sanoa, onko se kertojan vai henkilön sanoja, näkökulma on ulkoinen; siis jonkun muun kuin henkilön itsensä. (Mts. 98.) Esimerkin 13 *hän*-lauseissa ei ole mitään, mikä voitaisiin tulkita yksiselitteisesti juuri rouva Petersenin sanoiksi. Silti ne tulkitaan rouva Petersenin sanomisiksi ja hänen oma näkökulmansa nousee esille. Fokalisaatio on monikerroksinen: Bella kuuntelee rouva Petersenin sanoja, jolloin hän myös fokalisoii niitä, mutta referaatista nousee kuitenkin esiin myös rouva Petersenin oma näkökulma (vrt. myös

⁸ Fennistiikassa on käytetty Ikolan (1961) termiä *sekaesitys*, jolla Ikola tarkoittaa sellaista referoinnin muotoa, joka sisältää sekä kertojan että henkilön sanoja (mts. 257, 270). Sekaesitys ei kuitenkaan täysin vastaa Leechin ja Shortin vapaata epäsuoraa esitystä, sillä sekaesitys on määritelty syntaktis-morfologisesti. Leech ja Short ovat sitä mieltä, ettei vapaata epäsuoraa esitystä voi tunnistaa pelkästään muodollisin kriteerein ja antavat tästä jopa esimerkin (mts. 331), jossa lause tulkitaan kontekstin perusteella alun perin henkilön eikä kertojan sanomaksi. Kirjallisuudentutkimuksessa vapaa epäsuora esitys voidaan käsittää jopa laajemminkin, jolloin siihen voidaan lukea tarkkarajaisten puheen, ajatusten tai mielentilan referaattien lisäksi esimerkiksi henkilön muita aistihavaintoja (ks. Tammi 1992: 29–71).

Kuiri 1984: 123, Seppänen 1995: 154, Ylikahri 1995: 31, 41).

Hän-pronomini saa aikaan sen, että virke 2 ja virkkeen 3 loppuosa tulkitaan osittain rouva Petersenin sanoiksi eikä vain kertojan raportoinniksi. Kirjakielessä *hän* ei sinänsä nosta henkilöä samalla tavalla fokalisoijaksi kuin murteissa, mutta suhteessa *tämä*-pronominiin se kyllä sen tekee. Pronominien suhde on tässä suhteessa samantyyppinen kuin puhutun kielen *hän*- ja *se*-pronominiin suhde.

Hän-pronominia voidaan käyttää samalla tavalla myös ajatusten referoimiseen. Seuraavassa esimerkissä Bellan ajatuksia esitetään vapaan epäsuoran esityksen avulla. Pronominivalinta vaikuttaa siihen, kenen tulkinta asiasta on kyseessä (alkuteksti on esitetty esimerkin 9 yhteydessä).

14. Nainen₁ kääntyi, katsoi hänen₃ peräänsä ja sitten Bellaa₂ suoraan silmiin. Hän₁ katsoi Bellaa₂ ja tämä₂ ymmärsi, ettei mikään, mitä hän₂ aikoi sanoa liikuttaisi tätä naista₁. Naisella₁ joka seisoi hänen₂ edessään oli tehtävänsä, **hänen**₁ oli kasvatettava sikoja ja siivottava sikala, korjattava sato, huolehdittava vanhasta miehestä ja lapsesta, pidettävä talo ja etupuutarha kunnossa ja hoidettava uikkuttavaa vanhaa naista kunnes tämä kuolisi. (S. 66.)

Tilanteessa kertoja referoi Bellan tajuntaa. Bella tarkkailee naista ja olettaa, että tällä on tehtävä. Samalla Bella tekee tulkintani mukaan oletuksia myös naisen ajatuksista, sillä jos pysyttäisiin vain Bellan ajatuksissa, naiseen voitaisiin viitata *tämä*-pronomiinilla. Kun naiseen viitataan pronomiinilla *hän*, Bella tulkitsee naisen itse olevan sitä mieltä, että hänen tehtävänä on hoitaa maatilaa. Jos lihavoitu *hän*-pronomini korvattaisiin *tämä*-pronomiinilla, naisen oma mielipide ei tulisi julki ollenkaan ja hänen tehtävänsä kuvattaisiin pelkästään ulkopuolisen tarkkailijan eli Bellan silmin (vrt. Ylikahri 1995: 31). Ajatusreferaatti on moniääninen (vrt. Tammi 1992: 61–66): tilanteessa kuvataan Bellan ajatuksia, mutta Bella tarkkailee sitä, mikä on naisen tulkinta asiasta. *Tämä*-pronomini saisi aikaan sen lukutavan, että Bella asettaa naiselle tämän tehtävän, kun nyt nainen on ikään kuin valinnut osansa itse. Toki tällaisessakin tilanteessa on kyse referoijan tulkinnasta ja ymmärryksestä; Bella ei voi varmasti tietää naisen ajatuksia. Joka tapauksessa *hän*-pronomini luo lukijalle ainakin illuusion, että myös nainen itse pääsisi ääneen.

Esimerkissä 14 henkilöiden ajatusreferaattit on upotettu toisiinsa, jolloin lukijan on tulkittava, kenen ajatuksista ja kenen näkökulmasta loppujen lopuksi on kyse. Bella tarkastelee naista ja ikään kuin referoi tämän ajatuksia vapaan epäsuoran esityksen avulla. Hän eläytyy naisen ajatusmaailmaan ja tulkitsee sitä. Samantyyppistä *hän*-pronominiin eläytyvää käyttöä löytyy myös puhutusta kielestä (ks. Seppänen 1995: 92–98, Ylikahri 1995, 1996). Kuitenkin naisen ajatusten referoiminen Bellan kautta kertoo myös jotain Bellasta — ja koko tarinasta. Tammi (1992: 61) huomauttaa, että viimeistään upotuskenteiden purkamisessa nousevat esiin tekstin kokonaistulkintaan liittyvät kysymykset. Aina »lopullisen» tulkinnan antaminen ei ole edes mahdollista. (Tammi 1992: 54.)

Seuraavassa esimerkissä kumpikin alkutekstin sukupuolisidonnaisista pronomineista on suomennettu *häneksi*, mikä vaikuttaa siihen, kenen ääni tai ajatukset pääsevät esiin.

15. Für Bella₁ war immer klar gewesen, keine Affären mit Kollegen anzufangen. Als er₂ ihr₁ jetzt gegenüber saß und ganz ernsthaft erklärte, er₂ fände sie₁ wunderbar, aber er₂ hätte sich vorgenommen, nie im Dienst eine Affäre anzufangen, fand sie₁ ihn₂ deshalb besonders liebenswert. (S. 99.)

▷

(1) Bellalle₁ oli aina ollut itsestäänselvyys olla ryhtymättä suhteisiin kollegojensa kanssa. (2) Kun mies₂ nyt istui häntä₁ vastapäätä ja selitti vakavissaan että **hän**₁ oli ihastuttava, mutta että **hän**₂ oli päättänyt olla koskaan ryhtymättä rakkaussuhteisiin työtovereidensa kanssa, se oli Bellasta₁ erityisen sympaattista. (S. 81.)

Alkutekstissä esitys on epäsuora, ja se on varmasti vaikuttanut siihen, että suomenkielinenkin vastine on muotoiltu epäsuoraksi. Kumpaankin henkilöön viitataan *hän*-pronominilla. Jälkimmäinen niistä toimii samalla lailla kuin esimerkissä 13: se viittaa lausuman puhujaan ja vastaa suoran esityksen *minää*. Ensimmäinen *hän* sen sijaan ei viittaa lausuman *minään* vaan *sinään*, Bellaan. Koska pronominin referentti ei tässä ole lausuman subjekti, lause ei enää olekaan pelkkä epäsuora esitys Beyerin puheesta, vaan se päästää esiin referenttinsä äänen eli Bellan ajatukset. Jos Bellaan viitattaisiin *tämä*-pronominilla (*että tämä oli ihastuttava*), lause olisi kirjoittajan epäsuoraa esitystä Beyerin sanoista. Nyt *hän*-pronomini saa kuitenkin aikaan sen, että Bellasta tulee ajatteleva subjekti ja lauseesta hänen ajatusreferaattinsa. Itse asiassa katkelmassa on kaksi referointia peräkkäin. Lause *hän oli ihastuttava* on epäsuoraa esitystä Bellan ajatuksista, lause *hän oli päättänyt* Beyerin puheesta. Katkelmassa on siis kaksi eri *minää*, joita *hän*-pronominit edustavat.

Referoinnin lisäksi *hän*-pronomini vaikuttaa muulloinkin tilanteesta syntyvään mielikuvaan. Hakulinen (1988, ks. myös Saukkonen 1967: 288, Ylikahri 1995: 30–35) on pronominien käyttöä tarkastellessaan todennut, että pronominin valinnalla voidaan ilmaista sitä, missä valossa tarinan henkilö nähdään. Seuraavassa esimerkissä pronominivalinta ei vaikuta taaskaan referenssiin, mutta kylläkin näkökulmaan. Jos kolmannen virkkeen *hän*-pronomini muutettaisiin *tämä*-pronominiksi, se muuttaisi mielikuvaa Bellan suhtautumisesta mieheen: esimerkissä 16b Bellan suhde mieheen tuntuu etäisemmältä kuin esimerkissä 16a.

- 16a. (1) – – Mutta meteli kantautui jostain kaukaa eikä koskettanut häntä [Bellaa].
 (2) Isäntä pelkäsi. (3) Bella olisi voinut haistaa pelon jos olisi seissyt **hänen** lähellä. (4) Hän hymyili miehelle joka kerta kun heidän katseensa kohtasivat. (S. 108.)
- 16b. (1) – – Mutta meteli kantautui jostain kaukaa eikä koskettanut häntä [Bellaa].
 (2) Isäntä pelkäsi. (3) Bella olisi voinut haistaa pelon jos olisi seissyt **tämän** lähellä. (4) Hän hymyili miehelle joka kerta kun heidän katseensa kohtasivat.

Hakulinen (mt., vrt. myös Vilppula 1989: 391, Kuiri 1984: 123, Yli-Vakkuri 1986) toteaa, että fiktiossa pronominia *hän* käytetään muun muassa viittaamaan henkilöön, joka on päähenkilölle sillä hetkellä emotionaalisesti läheinen ja tärkeä. Pronominien vaihteluilla henkilöiden suhtautumisesta toisiinsa voidaan hienosäätää. Isoa osaa aineistoni *hän*-pronominin valitsemistapauksista on kuitenkin hankala selittää henkilöiden läheisyyden ja kunnioituksen sävyillä. Esimerkissä 16a lause *Isäntä pelkäsi* on todennäköisesti Bellan ajatusreferaatti. Seuraava virke ei kuitenkaan välttämättä ole vapaata epäsuoraa ajatusten esittämistä, vaan sanat voisivat olla myös kertojan ulkoista raportointia. Tällaisesta mahdollisuudesta huomauttaa myös Hakulinen (mts. 67). *Hän*-pronominia olisi näin tulkittuna käytetty pelkästään ns. neutraalina viittauskeinona.

Mikäli esimerkin 16a kolmannen virkkeen jos-lause tulkitaan vapaaksi epäsuoraksi

esitykseksi Bellan ajatuksista, *hän*-pronominin motivoituisi ehkä siitä, että isäntä on Bellan ajatuksissa etualainen. Häntä on kuitenkin vaikea tulkita Bellan näkökulmasta tärkeäksi tai kunnioitetuksi — konteksti ei ilmaise mitään selvää syytä, miksi muuten lähes yhden-tekevä mies tässä kohden sillä perusteella ansaitsisi pronominin *hän*. *Hän*-pronominin ei tässä myöskään varsinaisesti päästä isännän ääntä esiin, sillä häntä ei referoida. Silti se tuo tunnun, että näkökulma olisi Bellan ja että isäntää ei nähtäisi täysin ulkopuolelta. Katkelmassa 16b näin ei tapahdu.

Myös esimerkin 16b kolmannen virkkeen voisi ehkä tulkita vapaaksi epäsuoraksi esitykseksi Bellan ajatuksista, mutta tässä esimerkissä kuuluu kertojan ääni vahvemmin. Virke on myös a-katkelmaa helpompi tulkita kertojan ulkoiseksi huomautukseksi asiailasta. Virkkeet eroavat toisistaan vain pronominien osalta.

Hän-pronominin saa siis aikaan sen, että katkelmasta tulee selvemmin Bellan ajatusten vapaata epäsuoraa esitystä. Se ei kuitenkaan tässä viittaa ajattelevaan *minään* eli Bellaan vaan ajattelun kohteeseen eli isäntään. Tässä pronominin näyttäisikin käyttäytyvän fokalisoijahenkilön suhtautumista osoittavana pronominina. Kun isäntä kuvataan Bellan ajatusten kautta, *hän*-pronominin avulla syntyy mielikuva, että Bella eläytyy jossain määrin isännän tilanteeseen, jolloin myös lukija tuntuu pääsevän lähemmäs isäntää. Tämä läheisyyden tuntu voisi ehkä liittyä *hän*-pronominin käyttötapaan puhuttelun pronominina (esim. Vilppula 1989: 390). Bella ei ajatuksissaan tosin suoraan puhuttele isäntää, mutta tässä voisi ehkä ajatella, että hän suhtautuu tähän toisena persoonana, *sinuna*. Tällöin *hän* päästäisi isännän osalliseksi tilanteeseen ja antaisi läheisemmän tunnun kuin b-esimerkin *tämä*. B-esimerkissä isännän tilanteeseen ei eläydytä, vaan *tämä*-pronominin tekee näkökulmasta ulkopuolisen: kertoja tai Bella huomauttaa asioiden olevan tietyllä tavalla, mutta isäntä on nähty ulkopuolelta. Katkelma ei myöskään ole yhtä selvästi ajatusreferaatti kuin a-esimerkki. Näyttäisikin siltä, että *tämä*-pronominin kuuluu kertojan kertomiin jaksoihin, kun taas *hän* kuvastaa henkilöiden suhteita toisiinsa.

Kalliokoski (1991: 150–151) esittää, että suullisissa kertomuksissa kertoja viittaa kertomuksen henkilöön pronominilla *hän* silloin, kun hän osoittaa empatiaa kertomuksen henkilöä kohtaan ja kun hän haluaa esittää asiat kertomuksen henkilön näkökulmasta. Suomentaja Markku Mannila taas on huomauttanut, että kirjoitetussa kielessä *hän*-pronominia käytettäessä »tarinan henkilö ikään kuin istuu kertojan olkapäällä ja kuiskii tämän korvaan».⁹ Hakulisen (1988: 60) mukaan *hän*-pronominin on kaunokirjallisuudessa siirtynyt ajatusreferaatin osoittimesta »päähenkilön pronominiksi». Edellisessä katkelmassa (16a) isäntä ei ole päähenkilö, mutta pronominin *hän* tuo tekstiin henkilökohtaisen vivahteen. Se korostaa, että katkelma on Bellan ajatusreferaattia, ei kertojan ulkoista raportointia, ja että isäntä on Bellan ajatuksissa tähdellinen, *sinä*. Tämä sopii yhteen sen kanssa, että *hän*-pronominilla viitataan kunnioitettavaan tai emotionaalisesti tärkeään henkilöön. *Hän*-pronominin päästää kirjoitetussa tekstissä referenttinsä osalliseksi tilanteeseen, kun taas *tämä* tekee hänestä etäisen, ulkopuolelta tarkastellun.

Olen tässä käsitellyt tapauksia, joissa *hän*-pronominin ei ole pelkästään neutraali viittauskeino. Sellaisiakin tapauksia kyllä esiintyy: kun tapahtumat tuodaan ilmi tasapuolisesti tarinan ulkoisen kertojan näkökulmasta, *hän*-pronominin tuntuu suhteellisen neutraalilta viittaustavalta. Hyvin usein pronomininvalinta näyttää silti kietoutuvan referointiin

⁹ Suullinen huomautus 24.9.1996.

tai näkökulman ilmaistamiseen. Yhden tekstin tarkastelun pohjalta ei voi tehdä kovin laajoja yleistyksiä, vaikka puhetilanteiden tutkijoiden tulokset ja tässä esitetyt tukevatkin toisiaan. Selvää kuitenkin on, että pronomineilla ei pelkästään viitata tarkoitteeseen, vaan pronomininvalinta vaikuttaa siihen, miten tilanne tulkitaan ja miten muut henkilöviittaukset valitaan. Tilanne on huomattavasti tässä esitettyä monisyisempi, sillä tarkastelemieni viittauskeinojen lisäksi henkilöihin voidaan viitata myös *se*-pronominilla, erisnimillä ja muilla leksikaalisilla maininnoilla sekä esimerkiksi lauseenvastikkeissa possessiivisuffikseilla. Jo pelkästään *hän*- ja *tämä*-pronomien käyttöä olisi syytä selvittää myös muunlaisista teksteistä. *Hän*- ja *tämä*-pronomien käyttäytymistä kannattaisi tutkia myös sellaisesta tekstistä, jossa niiden ohella esiintyy henkilöviitteinen pronomini *se*.

Pronomineja tarkastellessa joutuu pureutumaan hyvin hienovivahteisiin merkityksenantoihin, jotka eivät välttämättä ole tiedostettuja. Koska suomen kielessä ei ole pronomien sukupuolioppositiota, viittaukset määrättyvät eri perustein ja pronomineilla voidaan ilmaista erilaisia asioita kuin saksan pronomineilla. Herääkin kysymys, minkälaisia merkityksiä suomennettaessa syntyy, kun viittaussysteemit ovat erilaisia. Suomentaja tulkitsee alkutekstin ja kirjoittaa sen uudestaan suomeksi. Kontekstitekijät vaikuttavat yhdessä tilanteen tulkintaan ja näkökulmaa voidaan välittää erilaisin keinoin, mutta voisiko silti olla mahdollista, että sukupuoliopposition puuttuessa suomenkielinen teksti välittää sellaisiakin merkityksiä, joita alkutekstissä ei ole? Suomentaminen on toki aina tulkintaa eikä käänös voikaan vastata alkutekstiä täydellisesti, mutta kysymystä kannattanee pohtia.

AINEISTO

GERCKE, DORIS 1995 [1988]: Weinschröter, du mußt hängen. Goldmann Verlag, München.
GERCKE, DORIS 1995: Kuolema istuu orrella. Sapo 381. Suom. Anja Meripirtti. WSOY, Helsinki.

LÄHTEET

- DU BOIS, JOHN W. 1980: Beyond Definiteness: The trace of identity in discourse. – Wallace L. Chafe (toim.), *The pear stories. Cognitive, cultural, and linguistic aspects of narrative production* s. 203–274. Ablex Publishing Corporation, Norwood.
- COHAN, STEVEN – SHIRES, LINDA 1988: *Telling stories. A theoretical analysis of narrative fiction*. Routledge, London.
- ETELÄMÄKI, MARJA 1996: Keskustelu tarkoitteesta kamerataiteen oppitunnilla — ja pronominit *tuo, se, tämä*. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- HAKULINEN, AULI 1988: Miten nainen liikkuu Veijo Meren tekstissä. – Lea Laitinen (toim.), *Isosuinen nainen* s. 56–70. Yliopistopaino, Helsinki.
- HAKULINEN, AULI – KARLSSON, FRED 1979: *Nykysuomen lauseoppia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- HALONEN, MIA 1994: Yhteisen tiedon rekonstruoinnista keskustelussa. Erään arkikeskustelun analyysia. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- IKOLA, OSMO 1961: *Das Referat in der Finnischen Sprache. Syntaktisch-stilistische Untersuchungen*. Suomalaisen tiedeakatemian toimituksia B 121, Helsinki.
- (toim.) 1991: *Nykysuomen käsikirja*. 3. uudistettu laitos. Gummerus, Jyväskylä.

- INGO, RUNE 1987: Käännösvastine-käsitteestä. – Kaisa Häkkinen, Mauno Koski & Eeva Lähdemäki (toim.), *Fennistica festiva in honorem Göran Karlsson septuagerii* s. 37–48. Åbo Akademis förlag, Åbo.
- ISER, WOLFGANG 1983 [1974]: *The Implied Reader. Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett*. The John Hopkins University Press, Baltimore.
- KALLIO, JUSSI 1978: Kolmannen persoonan dilemmat. – *Sananjalka* 20 s. 52–74. Suomen kielen seura, Turku.
- KALLIOKOSKI, JYRKI 1991: Empathy as motivation for style shifting in narrative. – Jef Verschueren (toim.), *Levels of linguistic adaptation. Selected papers of the International Pragmatics Conference, Antwerp, August 17-22, 1987. Volume II* s. 147–161. John Benjamins, Amsterdam.
- KUIRI, KAIJA 1984: Referointi Kainuun ja Pohjois-Karjalan murteissa. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- LABOV, WILLIAM 1972: *Language in the inner city. Studies in the black english vernacular*. Basil Blackwell, London.
- LAITINEN, LEA 1995: Persoonat ja subjektit. – Pirjo Lyytikäinen (toim.), *Subjekti, minä, itse*. Kirjoituksia kielestä, kirjallisuudesta ja filosofiasta s. 35–79. Tietolipas 139. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- LARJAVAARA, MATTI 1990: *Suomen deiksis*. Suomi 156. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- LAURY, RITVA 1991: On the development of the definite article *se* in spoken Finnish. – Maria Vilkuna & Arto Anttila (toim.), *Suomen kielitieteellisen yhdistyksen vuosikirja 1991* s. 93–121. *Suomen kielitieteellinen yhdistys*, Helsinki.
- 1995: *The interactional dynamics of demonstratives: The emergence of se as a definite article in spoken Finnish*. University of California, Santa Barbara.
- LEECH, G. N. – SHORT, M. 1981: *Style in Fiction*. Longman, London.
- LEINO, PIRKKO 1991: *Kielen mieltä — hyvää suomea*. Otava, Helsinki.
- MANNILA, MARKKU 1983: Kaunokirjallisuuden kääntämisestä — asemasta, olemuksesta, koulutuksesta ja tutkimuksesta. – Pauli Roinila, Ritva Orfanos & Sonja Tirkkonen-Conditt (toim.), *Näkökohtia kääntämisen tutkimuksesta*. Joensuun korkeakoulu, kielten osaston julkaisuja 10 s. 93–100.
- PALO, JORMA – PALO, LEENA-MAIJA 1997: *Hän on parempi kuin se*. – *Helsingin Sanomat* 12.3. s. C10.
- PENTTILÄ, AARNI 1948: Referaatista I. selosteesta. – *Virittäjä* 52 s. 48–69.
- REISS, KATHARINA – VERMEER, HANS J. 1984: *Grundlegung einer allgemeinen Translations-theorie*. *Linguistische Arbeiten* 147. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- RIMMON-KENAN, SHLOMITH 1991: *Kertomuksen poetiikka*. *Suom. Auli Viikari*. Tietolipas 123. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- SAARIMAA, E. A. 1949: *Kielemme käytäntö. Pronominivirheistä*. – *Virittäjä* 53 s. 250–257.
- SADENIEMI, MATTI 1945: *Kääntäjät ja vieraiden kielten pronominit*. – *Virittäjä* 49 s. 290–292.
- SAUKKONEN, PAULI 1967: *Persoonapronominien hän : se, he : ne distinktiivinen oppositio*. – *Virittäjä* 71 s. 286–292.
- SEPPÄNEN, EEVA-LEENA 1995: *Pronominit tämä, tuo, se ja hän viittaamassa keskustelun osallistujan*. *Lisensiaatintyö*. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- SETÄLÄ, E. N. 1914: *Suomen kielen lauseoppi oppikouluja varten*. Kahdeksas painos. Otava,

Helsinki.

- SORJONEN, MARJA-LEENA 1985: Liimataisen pakinoiden tekstianalyysia. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- TAMMI, PEKKA 1992: Kertova teksti. Esseitä narratologiasta. Gaudeamus, Helsinki.
- VARTEVA, ANNUKKA 1997: Pronomininit *hän* ja *tämä* luomassa kuvaa kertomuksen maailmasta. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- VILKUNA, MARIA 1992: Referenssi ja määräisyys suomenkielisten tekstien tulkinassa. Suomi 163. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- VILPPULA, MATTI 1989: Havaintoja *hän*- ja *he*-pronominien käytöstä suomen murteissa. – Virittäjä 93 s. 389–399.
- YLIKAHRI, KRISTIINA 1995: Referoinnin rönsyt. Persoonapronomininit *hän*, *he* ja *se*, *ne* Siikaisten murteessa. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- 1996: Referoinnin laajentumat *hän*-, *he*- ja *se*-, *ne*-pronominien käytössä Siikaisten murteessa. – Virittäjä 100 s. 182–203.
- YLI-VAKKURI, VALMA 1986: Suomen kieliopillisten muotojen toissijainen käyttö. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 28.
- ÖSTMAN, JAN-OLA 1995: Recasting the deictic foundation — using physics and Finnish. – Sandra Thompson & Masayoshi Shibatani (toim.), Essays in semantics and pragmatics s. 247–278. John Benjamins, Amsterdam.

DIE PRONOMEN HÄN ‚ER, SIE‘ UND TÄMÄ ‚DIESE(R/S)‘ IM TEXTZUSAMMENHANG

Der Artikel beschäftigt sich mit Bezügen auf Personen in der 3. Person Singular im geschriebenen Text. Das Material bildet eine aus dem Deutschen ins Finnische übersetzte Geschichte, denn Ziel ist zu klären, wie die deutschen geschlechtlich fixierten Pronomen der 3. Person ins Finnische, das bei den Pronomen keine Opposition bezüglich des Geschlechts kennt, übersetzt werden. Neben dem Pronomen *hän* ‚er, sie‘ wird auch das Pronomen *tämä* ‚diese(r/s)‘, das sich im geschriebenen Text sehr häufig auf Personen bezieht, untersucht. Außerdem werden auch andere Zusammenhänge, in denen die genannten Pronomen verwendet werden und in denen sie nicht als Äquivalente der Pronomen *er* und *sie* stehen, untersucht. Es ergibt sich, daß mit den Pronomen nicht nur der Referent adressiert wird, sondern daß ihre Wahl gleichzeitig auf die Strukturierung und die Interpretation der Situation Einfluß hat.

Die Pronomen *hän* und *tämä* drücken aus, ob sich die betreffende Person im Vorder- oder Hintergrund befindet. Die Person im Vordergrund ist diejenige, die gerade Thema des Textes ist: mit ihrer Hilfe wird die Geschichte weitergeführt. Auf die Person im Vordergrund wird mit *hän* referiert, während *tämä* das Pronomen des Wandels ist: es hebt eine Hintergrundperson für einen Augenblick in den Vordergrund. In einigen Fällen wird der Referent durch *tämä* auch in den Hintergrund versetzt.

Die Pronomenwahl hängt auch wesentlich mit der Wiedergabe von Referat und Aspekt zusammen:

Die Frau drehte sich um, sah ihm nach und dann Bella ins Gesicht. Sie sah sie an, und Bella begriff, daß nichts von dem, was sie zu sagen beabsichtigte, diese Frau erreichen würde. Die Frau, die vor ihr stand, hatte eine Aufgabe zu erfüllen, die darin bestand, Schweine aufzuziehen und den Stall auszumisten, die Ernte einzubringen, den Alten und das Kind zu versorgen, das Haus und den Vorgarten in Ordnung zu Halten und die wimmernde Alte zu Tode zu pflegen.

Nainen kääntyi, katsoi hänen peräänsä ja sitten Bellaa suoraan silmiin. Hän katsoi Bellaa ja **tämä** ymmärsi, ettei mikään, mitä hän aikoi sanoa liikuttaisi **tätä naista**. Naisella joka seisoi hänen edessään oli tehtävänsä, **hänen** oli kasvatettava sikoja ja siivottava sikala, korjattava sato, huolehdittava vanhasta miehestä ja lapsesta, pidettävä talo ja etupuutarha kunnossa ja hoidettava uikuttavaa vanhaa naista kunnes tämä kuolisi.

Im Beispiel vertauscht das erste *tämä* Vorder- und Hintergrund und verändert auch den Aspekt. Durch das Pronomen *tämä* wird Bella für einen Augenblick in den Vordergrund gestellt, und gleichzeitig begibt sich der Erzähler in die Gedanken Bellas und beginnt ein Gedankenreferat. Bella bleibt aber nicht im Vordergrund, sondern anhand des nächsten *tämä* wird die Frau (*tämä nainen*) wieder in den Vordergrund gestellt. Der Aspekt ändert sich dabei jedoch nicht noch einmal, sondern Fokalisierung verbleibt bei Bella, deren Gedanken beschrieben werden.

Das Pronomen *tämä* ist auch ein Hinweis darauf, daß die Ereignisse nicht mit den Augen seines Referenten gesehen werden. Würde das hervorgehobene Pronomen *hän* durch *tämä* ersetzt, würde die Frau nur mit den Augen Bellas beschrieben. *Hän* gibt jedoch auch der Perspektive der Frau Raum, so daß der Ausschnitt zum Referat ihrer imaginären Gedanken wird.

Im Verhältnis zu *tämä* rückt *hän* auch sonst die Stimme einer Person in den Vordergrund. Das Pronomen *hän* kann aus einem Satz auch dann ein Gedankenreferat machen, wenn es nicht das denkende Ich bezeichnet, sondern den Gegenstand der Gedanken, wie in dem folgenden Minimalpaar. In solchen Fällen wird mit *hän* die Fokalisierung durch die Person der Geschichte gekennzeichnet, während *tämä* in den Part des Erzählers gehört.

Der Wirt hatte Angst. Sie hätte seine Angst riechen können, wenn sie in **seiner** Nähe gestanden hätte. Sie lächelte ihm zu, wenn immer sich ihre Blicke trafen.

Isäntä pelkäsi. Bella olisi voinut haistaa pelon, jos olisi seissyt **hänen** lähellään. Hän hymyili miehelle joka kerta kun heidän katseensa kohtasivat.

Isäntä pelkäsi. Bella olisi voinut haistaa pelon, jos olisi seissyt **tämän** lähellä. Hän hymyili miehelle joka kerta kun heidän katseensa kohtasivat. ■

Kirjoittajan osoite (address):

Toinen linja 23 A 37, 00530 Helsinki

Sähköposti: Annukka.Varteva@Helsinki.Fi